

زن ایرانی از نگاه دیگران

• فاطمه ترکچی

■ زن ایرانی در سفرنامه‌ها
 ■ فرشته پناهی
 ■ تهران: جاجرمی، ۱۳۸۱، چاپ اول، ۱۸۵ صفحه

مقدمه:

در بررسی تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران، سفرنامه‌ها از منابع اولیه تحقیق به‌شمار می‌آیند. جهانگردانی که در هر زمان و به هر منظور و هدفی به کشور ما سفر کرده‌اند، جامعه ایران را آن‌گونه که خود دیده‌اند و بعضاً «پیش‌داوری‌هایش در پایان سفر، جای خود را به واقعیات داده است»^۱ توصیف کرده‌اند. از نکته‌های جالب توجه سفرنامه‌ها، یکی آن که هر جهانگردی در مواجهه با شرایط و موقعیت‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی، جامعه ایران را با کشور متبوع خود مقایسه کرده است. بیشتر نوشته‌های سفرنامه‌ها گویای شگفتی و یا تأسف نویسنده (به‌ویژه به‌هنگام مواجهه با شرایط سخت اقتصادی، نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی و ...) است. مطالبی از طبقات و قشرهای مختلف اجتماعی ایران در دوره‌های مورد نظر، آداب و رسوم، فرهنگ، اقتصاد، اوضاع سیاسی وقت و ... موضوع اصلی سفرنامه را به خود اختصاص داده‌اند. بدین ترتیب، از نظر بررسی گروه‌های اجتماعی و یا دقیق‌تر از آن، چگونگی فعالیت این گروه‌ها در جامعه و به خصوص زنان ایران، سفرنامه‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند. این ویژگی، برخی پژوهشگران را واداشته است تا با گزینش هر یک از طبقات و یا گروه‌های اجتماعی، با تفکیک جنسیت در سفرنامه‌ها تحقیقاتی ارائه دهند. «زن ایرانی در سفرنامه‌ها» نوشته فرشته پناهی، از این دست پژوهش‌ها است.

معرفی و نقد و نظر:

کتاب «زن ایرانی در سفرنامه‌ها»، با در نظر گرفتن پنج هدف عمده، توسط فرشته پناهی به رشته تحریر درآمده است: «۱- به طور اعم، آشنایی با نقطه نظرات جهانگردان راجع به نحوه حضور زن ایرانی در اجتماع. ۲- به‌طور اخص، آشنایی با دیدگاه‌های سیاحان در مورد نحوه مشارکت اجتماعی و سیاسی زن ایرانی. ۳- جمع‌آوری و ارائه مکتوبات خارجی‌ان درباره زن ایرانی، به‌عنوان مقابله با پیش‌داوری‌ها و تبلیغات بعضاً سوء، که در این برهه حساس از زمان از فرهنگ گذشته ما می‌شود. ۴- با شناخت هر چه بیشتر نقش زنان در تاریخ

کشورمان، پیش از پیش خود را باور نماییم، و به پاس حرکت بانوان پارسای ایرانی در گذشته‌های دور و نزدیک، امروز محکم و استوارتر گام برداریم. ۵- تهیه مرجعی برای تهیه تحقیقات دانشجویان رشته‌های مختلف درسی»^۲

کلی‌نگری نویسنده و اختصاص نداشتن کتاب به دوره زمانی مشخص، که گویا به قصد «جمع‌بندی کلی از وضعیت زنان ایرانی»^۳ انجام یافته است، موجب شده که دو بخش اصلی تألیف اجزایی را در برگیرند که هر یک به تنهایی موضوعی گسترده، بحث‌انگیز و کلی هستند. اما این از ارزش محتوای آن نمی‌کاهد، بلکه از یک دیدگاه، گزارشی مختصر از مطالب پراکنده در موضوع زن ایرانی در سفرنامه‌ها است. به بیان دیگر، کتاب، از آن جهت که یک کلیت از موقعیت زن ایرانی در دوره‌های مختلف تاریخی از زبان سفرنامه‌نویسان به دست می‌دهد، اهمیت دارد.

به طور کلی، پیکره تألیف از سه بخش و یک ضمیمه با زیرمجموعه‌ای از موضوعات مرتبط تشکیل شده است. بخش اول، شامل «مقدمه»^۴ و نیز «بررسی صحت و سقم آنچه در کتاب آمده است»^۵ است. در «مقدمه»، نویسنده بیان می‌دارد که «روش تحقیق به شکل اسنادی و گاه تماس و مصاحبه با اهل فن و دست‌اندرکاران موضوع به جهت دقیق‌تر حواشی» صورت گرفته است.^۶ از این جنبه چند نکته قابل توجه است:

۱- اسنادی بودن روش تحقیق در این تألیف به نظر نامفهوم می‌نماید. دلیل این مدعا آن که سفرنامه هر چند یک منبع نقلی مهم تاریخی است، اما نمی‌توان به‌طور اخص بدان عنوان «سند» داد. با توجه به پژوهش‌های جدید، «روش اسنادی» چهارچوب خاص خود را دارد و آن بهره‌گیری از «سند» یا «اسناد تاریخی»^۷ است. در تحقیقات تاریخی، سفرنامه‌ها از اهمیت و جایگاه ویژه و مهمی برخوردارند، اما این بدان معنا نیست که سفرنامه سند است و استفاده از آن در تحقیق، «روش اسنادی» به شمار آید.

۲- در بررسی‌های تاریخی، «تماس و مصاحبه» که به تعبیری، همان تحقیق میدانی است، به‌ویژه تا پیش از تاریخ معاصر، روش علمی و متقنی محسوب نمی‌شود. تاریخ، علم شناخت گذشته بشر است

و روش تحقیق میدانی تنها با کمی اغماض در مورد تاریخ ایران دوره پهلوی قابل اجرا است، که نتیجه مصاحبه‌ها «تاریخ شفاهی» و یا «خاطرات» خوانده می‌شوند. جز آن، به‌عنوان مثال برای درک وضعیت زنان در دوره صفویه، افشاریه، زندیه و حتی قاجار، با کدام سیاح خارجی می‌توان مصاحبه کرد؟ حال اگر منظور، نظر خواهی و بهره‌گیری از راهنمایی‌های محققان است، باید به صورت «راهنمایی و مشاوره با پژوهشگران» عنوان گردد، نه «تماس و مصاحبه».

۳- می‌دانیم که تاریخ علم است نه فن. تاریخ، از علوم انسانی است و فلسفه خاص خود را دارد. پژوهشگران تاریخ، «هل فن» نیستند. ابزار آنها منابع مکتوب و غیرمکتوب به جای مانده از دیرینه‌ها است.

۴- در تحقیقات تاریخی، ادبیات تحقیق از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پژوهشگر در اثر خود می‌بایست ضمن معرفی منابع مورد استفاده، در ارجاع به آنها به ترتیب، نام و نام خانوادگی نویسنده، نام تألیف، محل انتشار (شهر و شرکت منتشر کننده)، سال انتشار و نوبت چاپ را علاوه بر شماره صفحه لحاظ نماید. جای ارجاع در زیرنویس، پایان فصل یا بخش و یا انتهای کتاب، زیر عنوان «یادداشت‌ها» است. حال آن که در اثر مورد بحث، منابع گزینش شده و چرایی انتخاب آنها معرفی و بیان نشده است. ارجاع‌ها، جز ارجاعات توصیفی و برخی منابع که در پاورقی آمده‌اند، باقی در انتهای کتاب اما با نام «مأخذ یادداشت‌ها» و در بخشی که «ضمائم نامیده شده است، درج شده‌اند و نیز اولین ارجاع از هر منبع به‌طور کامل (طبق الگوی گفته شده در بالا) معرفی نشده است.

پس از مقدمه، نویسنده به «بررسی صحت و سقم آنچه در گزارش آمده است»، می‌پردازد و به این که سفرنامه‌ها «بخشی معتبر از اسناد تاریخی کشورمان را تشکیل داده‌اند»^۸، تأکید می‌نماید. او به درستی، سفرنامه‌ها را از آن جهت که برخلاف مورخان درباری، هرچند «عاری از هرگونه بغض» پدیدآورندگان خود نیستند^۹، «به بیان احوال و کیفیت گذران عامه مردم، آداب و عادات، البسه و ابزار زندگی و...» پرداخته‌اند^{۱۰} و در بررسی تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره‌های مختلف، اطلاعات ارزشمندی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند، در مرتبه‌ای بالا قرار می‌دهد. از این نظر، با توجه به موضوع «زن ایرانی در سفرنامه‌ها»، سه جنبه اجتماعی - فرهنگی، مذهبی و ظاهر زنان ایرانی^{۱۱} که مورد تأکید جهانگردان خارجی قرار گرفته است، در تألیف مورد بحث با ذکر نمونه‌هایی ارزیابی شده‌اند.

بخش دوم کتاب در دو قسمت جداگانه به «مفهوم مشارکت و مشارکت اجتماعی»^{۱۲} از دیدگاه جامعه‌شناسی و نیز «مشارکت اجتماعی و سیاسی زنان ایرانی در سفرنامه‌ها»^{۱۳} می‌پردازد. نقش زن در خانواده - به عنوان کوچک‌ترین رکن اجتماعی - چگونگی فعالیت او در جامعه و میزان تأثیرگذاری زن در عرصه سیاست با گواهی نمونه‌هایی از نوشته‌های جهانگردی خارجی در دوره‌های مختلف تاریخی، موضوع اصلی این قسمت است. نویسنده در پایان

این بخش، تأکید می‌کند که: «در پژوهشی که انجام گرفت، با افتخار اعلام می‌نمایم که زن ایرانی، نه به عنوان موجودی منفعل و عزلت‌نشین، بلکه مهربان و دلسوز، فعال و پویا، مؤمن و معتقد و صبور و قانع معرفی شده است و وجدان کاری حکم نمود که اصالت گفتار حفظ شود و حتی المقذور اثری از قوم‌مداری و احساسات ناسیونالیستی نگارنده در مطلب دخیل نباشد.»^{۱۴} این مهم، به درستی در جای جای کتاب مشاهده می‌شود.

در بخش سوم یا آخرین بخش از متن اصلی، به فعالیت زنان از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی زیر عنوانی چون «زن مسلمان شهری، روستایی و ایلاتی»^{۱۵}، «طبقه اجتماعی، مقام و منزلت»^{۱۶}، «تعلیم و تربیت»^{۱۷} «صنایع»^{۱۸} و... توجه شده است. درج تصاویری از نقاشی‌ها و عکس‌های به جای مانده از زنان ایرانی در موقعیت‌های مختلف کاری در دوره‌های تاریخی^{۱۹}، ترسیم ساختمان‌هایی که ویژه بانوان بودند (اندرون و حرمسراها)^{۲۰}، نوع پوشش زنان^{۲۱}، و... از نکات قابل توجه این بخش است، که خواننده را هرچه بهتر با فضای مورد نظر آشنا می‌کند و از آنجا که نقاشی و عکس از منابع تحقیق به‌شمار می‌آیند، ارزش علمی اثر را تا حدی ارتقا بخشیده است. ضمائم، آخرین قسمت از کتاب است که «مأخذ یادداشت‌ها»^{۲۲}، «زندگی‌نامه سیاحان»^{۲۳} و «کتاب‌نامه»^{۲۴} را شامل می‌شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. فرشته پناهی، زن ایرانی در سفرنامه‌ها (تهران: جاجرمی، ۱۳۸۱)، ص ۱۰.
۲. همان، ص ۵.
۳. همان، ص ۵.
۴. همان، ص ۳۶.
۵. همان، ص ۱۰-۷.
۶. همان، ص ۵.
۷. برای آشنایی و اطلاع بیشتر راجع به «اسناد تاریخی» و چگونگی بهره‌گیری از آنها در پژوهش‌های تاریخی، ر. ک. به: جهانگیر قائم مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی (تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰)، ص ۵ و ۶.
۸. پناهی، ص ۷.
۹. همان، ص ۸.
۱۰. همان، ص ۷ و ۸.
۱۱. همان، ص ۸ و ۹.
۱۲. همان، ص ۱۷ - ۱۵.
۱۳. همان، ص ۳۲ - ۱۹.
۱۴. همان، ص ۱۰.
۱۵. همان، ص ۶۳ - ۳۷.
۱۶. همان، ص ۸۲ - ۷۷.
۱۷. همان، ص ۸۸ - ۸۳.
۱۸. همان، ص ۱۰۸ - ۱۰۱.
۱۹. همان، ص ۱۰۸.
۲۰. همان، ص ۱۴۱ و ۱۴۲.
۲۱. همان، ص ۹۷ - ۱۰۰.
۲۲. همان، ص ۱۶۴ - ۱۵۷.
۲۳. همان، ص ۱۷۹ - ۱۶۴.
۲۴. همان، ص ۱۸۵ - ۱۸۱.